

BURSA ÇELEBİ MEHMED (YEŞİL) CAMİİ KALEMİŞLERİ

M. Semih İRTEŞ¹

Günümüzde zaviyeli camiler grubunda incelediğimiz Bursa Yeşil Cami, kuzey ve güney ekseninde peş peşe iki kubbe ve yanlarında eyvanlardan ibarettir. Yapılışında farklı amaçlar da olduğunu düşündüğümüz caminin cümle kapısı üstünde, yan kanatlarında iki adet kitabesi vardır. Bu kitabeden caminin 822 Zilhiccesinde (M.1419) bittiği ve resmini çizen, işi tanzim eden ve usulleri koyanın da Ahi Beyazıt oğlu Hacı İvaz Paşa olduğu anlaşılmaktadır (AYVERDİ, 1971, s.79). Caminin banisi Sultan Çelebi Mehmet 1421 yılında 32 yaşında iken vefat etmiştir. Yapı bütün tezyinatı ile 1424 yılında II. Murat tarafından tamamlanmıştır.

Yapı tezyinatının taş oyma kompozisyonları, muhteşem çinilerin desenleri, ahşap kapı ve pencere kanatlarındaki nakışların biçimsel beraberlikleri hem motiflerin detaylarında hem de ana hatları oluşturan desen tasarımlarında görülmektedir. Bu eşsiz güzellikteki sanatların desen tasarımlarının bir üslup birliği içinde hazırlandığı açıkça bellidir. Konumuz olan sıva üstü kalemışlerinin tekniğinden dolayı diğer sanatlardaki gibi aslını muhafaza ederek günümüze ulaşmaması üzücüdür.

Caminin mimarisinin önüne geçen tezyinatının farklı malzeme ve tekniklerdeki olağanüstü çalışmalarının sanatkar imzaları herhalde sadece bu eser için geçerlidir. A. Süheyl Ünver hocamızın 1955'te hazırladığı Yeşil Türbesi Nakışları kitabında kendisine mecnun denilecek kadar kaşi (çini) sanatına meftun Mehmet Usta'nın (ÜNVER, 1955, s.10) müthiş çalışmaları için 20.yy büyük çini ustası merhum dostum Faik Kırımlı'nın da bana bu çinilerin en üstün çiniler olduğunu söylemiş olduğunu belirtmek isterim (KIRIMLI, basılmamış kitap). Yeşil Cami'nin adı ve asıl şöhreti inanılmaz kalite ve zenginlikteki çini kaplamalarından gelir. Os-

manlı çini sanatı burada muhteşem bir üslup halinde ortaya çıkar (ASLANAPA, 1986, s.45).

Hünkâr mahfili üstünde iki satırlı arapça kitabede nakışların Nakkaş Ali bin İlyas Ali tarafından 1424 yılında tamamlandığı yazılıdır (AYVERDİ, s.94). Bu nakkaş kitabesinin sadece kalemışlerini yapan usta kitabesi olmadığı, bulunduğu özel yerden ve diğer tezyini alanların dışında genel bir kitabe olduğunu düşünmekteyim (Görsel 1). Bu konuda yazı yazan birçok müellifin ortak düşünceleri caminin bütün süsleme programlarından sorumlu olduğu inanılan Nakkaş Ali bin İlyas Ali'nin, her ustanın teknik kapasitesini dikkate alarak tasarımlar yapmış olabileceğini ileri sürebiliriz (OZBEK, 2002, s. 349). Camide diğer tezyinatlarda olduğu gibi, yapılan nakışların içinde sanatçı imzası yer almaktadır. Böyle bir nakkaş kitabesinin olması sadece nakkaşın arzusu ile olamaz. Cami mimarının ve baninin müsaadesi olmadan hem de hünkâr mahfilinin üstünde yer alması mümkün değildir. Dolayısıyla camide bulunan bütün tezyinatın bir üslup birliği içinde olduğundan tasarım biçimleri kurguları ve kullanılan motiflerdeki beraberliğinden, Nakkaş Ali'nin kompozisyonları olduğu izlenimini vermektedir.

Yeşil Cami bezeme programından sorumlu olan Nakkaş Ali bin İlyas Ali, Timur'un Anadolu'yu istilasından sonra onunla Horosan'a gitmiş, orada sanat eğitimi görmüştür (BAĞCI, s.34). Nakkaş Ali'nin önceden var olan nakkaşlığını Timuri eserleri ve eğitimlerinden aldığı bilgiler ile pekiştirip yeni bir terkip oluşturduğu inancındayım. Caminin projesini çizen mimarın bütün alanlardaki biçimlerin meydana getirilmesinde ölçü ve estetik açıdan sorumlu olduğu bilinmelidir. Buna göre biçimleri önceden hazırlanan mimari elemanların tezyini detayları tasarımcı nakkaşlar tarafından çizilip hazırlanır. Tasarımcı nakkaşın çizim üslubu,

¹ Nakkaş Tezyini Sanatlar Merkezi

Görsel 1
Nakkaş Ali Bin
İlyas Ali nakkaş
kitabesi.

Görsel 2
Giriş kubbe
kasnağı özgün
kalemişleri.

kullandığı motif ve desen kurguları uygulanan malzeme ve teknikler farklı olsa da sistem aynıdır. Renkli renksiz, boyalı boyasız, malzeme ve teknikler farklı da olsa desenlerin analizlerini doğru yapabilirsek bunu hemen anlarız. Aynı üslubu kullanan farklı nakkaşların tasarımlarında ayrılıklar anlaşılacağı gibi, usta nakkaş ile yetiştirdiği çıkarlar arasındaki ayrılık bazen anlaşılabilir.

15.yy Timuri mimari tezini, Yeşil Cami dönemi tezini ile karşılaştırıldığında özellikle tezini kullanım alanları, kompozisyon ve motif detayları oldukça farklılıklar gösterir.

Kalemişleri bugün caminin iki önemli alanı olan giriş holü ve mihrap bölümlerinin kubbe kasnaklarında bulunmaktadır. Mimarın beden duvarlarından kubbeye geçişte önemli bir ara elemanı olan Türk üçgenlerinin bütün yüzeyleri sıvama nakışlarla kaplıdır. Bu bölgelerde yoğun kalemişlerinin yapılabildiği kubbelerin boş kalması düşünülemez. Muhtemelen kubbelerde mevcut olan kalemişleri 18.yy tamiratlarında veya 1855'teki Bursa depreminde dökülen sıvalar yoluyla yok olmuştur (Görsel 2). 2010 yılındaki restorasyondan önce giriş holü bölümünde bulunan Türk üçgenlerinde kısmi görülen kalemişleri 1950'li yıllarda Nakkaş İsmail Sönmez eli ile yapılan araştırmalarda ortaya çıkarılmıştır (AYVERDİ, s.79).

Giriş holü bölümünün bütün yüzeylerinde 2010 yılında yapılan restorasyon öncesinde de bulunan bütün sarı badanalar Parvillée² tarafından 1863 tamiratında yaptırılmıştır (AYVERDİ, s.79). 1855 depreminde dökülüp yeniden

² Zeki Sönmez, Osmanlı Mimarisiyle İlgili Araştırmaların Dünü ve Bugünü isimli makalesinde Leon Parvillée den Osmanlı Dönemi Türk mimari süslemesi üzerine tez çalışması yapmak için 1860'dan sonra yurdumuza gelen bir Fransız dekoratör olduğundan, 1874 yılında Paris'te yayınlanan kitabında çizdiği desenlerde Türk sanatını yeterince bilmediği için yer yer bariz hatalar yaptığından ve 1863 yılında Bursa Yeşil Külliyesi'nin restorasyonu görevlendirildiğinden bahseder.

Görsel 3
1855 depreminden sonra kapatılan nakışlar.

sıvanan kısımlara ve kasnaktaki kuşak yazısı hariç mevcut kalemişlerinin de üzeri krem rengi badana ile kapatılmıştır (Görsel 3). Yapılan araştırmalarda özgün kalemişlerinin bazılarının sıva altından, bazılarının da badana altından çıkması bütün yüzeylere sıva yapılmadığını göstermektedir. 2010 yılında yapılan restorasyon öncesi yaptığımız araştırmalarda bu bölümdeki özgün kalemişleri örnekleri ve kasnaktaki Türk üçgenlerinin bademleri ve üstündeki biçimler üzerinde bulunan bütün nakışlar erken Osmanlı Dönemi'ne aittir. Ne yazık ki bunlar 2010 yılında yapılan restorasyonda yenilenmiştir. Bademlerin altındaki biçimler ve kûfi kuşak yazısı 1783 tamiratında yapılan kalemişleri

Görsel 4
1855 depreminden sonra kapatılan nakışlar.

Görsel 5
Özgün dönem nakışları.

Görsel 6
1783'te yenilenen kuşak yazısı.

olmalıdır (Görsel 4). Bademlerin altındaki biçimlerde bulunan rumi motifli tasarımlardaki detaylar diğer rumi üs-
lupları ile birlik sağlamamaktadır.

Bademlerin üst tarafındaki dörtgen ve üçgen biçimler ile alt-
taki benzer biçimlerin motif detayları birbirinden farklıdır
(Görsel 5). Üst bölümdeki üçgenler dilimli rumi biçimleri ile
yıldız dörtgenler ise münhanili rumiler ve hatayi motifleri ile
tasarlanmıştır. Alt bölümdeki biçimlerin kompozisyon yapı-
sı kısmen doğru olsa da rumi motifler yapraklaştırılarak asli
biçimden uzaklaşmıştır. Hemen alt kasnakta bulunan kûfi
hatlı kuşak yazısı ve zemininde dolaşan helezoni rumiler de
maalesef yaprak biçimlerine benzetilmiş bozuk örneklerdir
(Görsel 6). Bu birbirine yakın alandaki nakışlar ve yazı ku-
şağı 1783 tamiratında yenilenen çalışmalardır. Kasnakta
yedi-sekiz biçimli bademlerin üzerindeki hatayi motifleri ve
ara üçgenlerdeki rumi motifler, camideki taş ve çini süsle-
melerindeki tasarımlar ile benzer üsluptadır (Görsel 7). Yeşil
Cami'de yapılan tamiratların Bursa kadı sicilleri arşivlerin-
deki belgelerde 1775 yılında kalemişlerinin tamirat listesin-
de 30.000 akçe keşif yapıldığı yazılıdır (AYVERDİ, s.53).
1783'teki kapsamlı onarımda kalemişi motiflerinin yenilen-
diği, eski motiflerin aynen uygulandığı, nakkaş ustalarının
17.810 para, boya ve boya içine katılan yumurta giderleri için
13.424 para verildiği başka bir belgenin detaylarında karşı-
mıza çıkar (YAVAŞ, 2012). Bu motiflerin aynen uygulandığı
ifadesi ne derece doğrudur? Zira bu devirde mimari eser-
lerde yapılan tamiratlarda aslının aynısının yapıldığı hiçbir
örnek yoktur. Aşağı yukarı aynı tarihlerde Edirne Üç Şerefeli
Cami'de yapılan yoğun kalemişi tamiratlarında da aynı ye-
nilemeler, rokoko tarzda gölgeli nakışlara dönüştürülmüştür
(UNVER, 1949).

Görsel 7
Mukarnaslarda
özgün nakışlar.

Mihrap önü bölümündeki kubbe kasnağında bulunan ka-
lemişleri de 1783 tamirleri sırasında yapılan yenilemelerin
mahsulüdür. Aslını yitirmiş olarak son onarım öncesine
kadar gelen bu nakışların tasarımlarında detaylar bozuktur
(Görsel 8). Buradaki Türk üçgenlerinin bütün biçimlerinde
rumi motifli desenler tatbik edilmiştir. 1783 tamiratında
kısmen özgün tasarım şeması gözükmese de rağmen rumi
motiflerinin yapıları bozulmuş ve kalemişi tekniği gölgeli
bir biçimde yapılmıştır. 2010 yılındaki restorasyonda ya-
pılan raspalarda özgün desenler kısmen bulunmuş fakat
rölemler doğru alınmamıştır. Yapılan raspaların neticeleri
tam olarak bırakılmadığından bugün yapılanların asli doğ-
ruluğu kabul edilemez (Görsel 9). Sadece doğu cephesinde
pencere kenarında büyük badem ve altındaki üçgende eski
nakış kalıntıları görülür. Hatta burada ilginç olan rumi mo-
tifler ile yapılan tasarımda kapalı form diye adlandırdığımız
biçimlerde alçı kabartma yani malakari tekniğinde bir çalış-
ma bulunmasıdır (Görsel 10).

2010 yılındaki restorasyonda bu bölgede yapılan raspalar
neticesindeki bulguların daha geniş, doğru detaylar oldu-
ğunun bilinmesine rağmen desenleri bozuk yenilemeleri
üzücüdür. Giriş holü kasnağının bazı bölümlerinde yer alan
dilimli rumiler, bu bölümde büyük bademler ve üçgenlerde
yapılan tasarımların önemli bir detayıdır. Devir üslubu gös-
teren bu motifler günümüzde hem detayları, hem tasarım
şekli ile çok yıpranmıştır. Zemin renklerinde koyu kobalt
mavisi yerine kullanılan açık çividi renk, motiflerdeki par-
lak beyaz desenlerin farklı biçimde algılanmasına yol açar.
(Görsel 11).

Görsel 8
Mihrap önü
kubbe
kasnağı
1783'te
yenilenen
nakışlar.

Görsel 9

Kuşak yazısı ve bordürdeki özgün nakışlar.

Görsel 11
Giriş holü
kubbe kasnağı 2010
onarımı
kalemiş-
leri.

Türk üçgenleri altındaki rumi bordürün tamamının yenilenmesine rağmen özgün motifler içermektedir. Bölümün tamamını kaplayan kuşak yazısı sülüs ve kûfi üsluplu, yazı zemini helezoni rumi motifleri ile tezyin edilmiş özgün örneklerin kısmen olmasına rağmen tamamı yenilenmiştir. Hüsn-i Hatların, nakış detaylarından da kötü bir tatbik ile yapılmış olması caminin diğer asil tezyinatlarına gölge düşürmektedir.

Bugün yapılan restorasyonda yapının aslı sağlamlaştırılarak korunması gerekirken orjinalleri kapatılarak yenilemek, yok etmekten başka ne olabilir? Üstelik asil nakışlardan alınan kopyaların basit anlayışla yapılması, seçilen yanlış renk tonlarının yepyeni ve zevksizce uygulanması çok üzücüdür. Bu yeni tamiratın 1783 yılındaki yenilemeden ve Parvillée'nin nakışları kapatmasından da daha kötü bir uygulama olduğunu söylemek doğru olacaktır. Restorasyon kontrolörlüğü ve danışmanların bu konudaki kararları yetersizdir.

Görsel 10

Mihrap kubbesi kasnağı 2010 onarımı sonu kalemişleri.

Görsel 12

Giriş solundaki eyvanın dilimli kubbesi.

Camide kalemişlerinin yoğun olduğu diğer bölümlerden eyvanların dilimli kubbeleri ve kasnağındaki Türk üçgenleri üzerindeki nakışlar da bugün itibari ile özgün nakışlar değildir (Görsel 12). Giriş holünün sağ ve solundaki eyvan kubbeleri 24 dilimli, mihrap bölümünün sağ ve solundakiler 32 dilimlidir. Dilimler içindeki nakışlar birbirinin tekrarı olarak tatbik edilmiştir. Aslında rumi motiflerinin biçimsel çeşitleri ile tasarlanmıştır. 18.yy son çeyreğinde yapılan kapsamlı tamiratta, özellikle eyvan bölümlerindeki nakışlar batı üsluplu nakışlara dönüştürülmüştür. Giriş bölümünün solundaki eyvan kubbesi dilimlerinde restorasyon öncesi kısmen görülen özgün sayılabilecek rumi motifli desenler 2010 yılındaki onarımında rötuşlanarak bozulmuştur (Görsel 13). Özgün kalemişi örnekleri tasarımlarının tamamlanıp son onarımda yapılması gerekirken maalesef asil olmayan örnekler tatbik edilmiştir. Kubbe dilimlerinde özgün olmayan bu nakışların ana zeminleri yeşil, asil devrede ise mercani kırmızıdır. 1950'li yıllarda yapılan raspalar neticesinde kubbe dilimlerinde, Türk üçgenlerinde, pencere kenarlarında, altındaki küfi hatlı kuşak yazısı

Görsel 13
Eyvan kubbesi 2010 onarım sonrası.

Görsel 14a
1950 raspasında
çıkarılmış özgün
nakışlar.

Görsel 14b
1950 raspasında
özgün nakışlar.

ve kemer ayna duvarlarında kısmen caminin asil nakışları bulunmuştur (Görsel 14a-14b).1951 yılında Mimar Sedat Çetintaş tarafından bu kubbe kasnağındaki özgün nakışlar ölçekli ve renkli olarak rölöveleri fevkâlade bir şekilde yapılmıştır (Görsel 15a-15b) (ODEKAN, 2014). Kubbe kasnağındaki kuşakta restorasyon öncesinde tespitleri yapılmış olan kufi hatlı, zemini helezoni rumi üsluplu yazı kuşağı da kapatılanlar arasındadır. Bu zemini nakışlı hüsn-i hatların camide mermer ve çini tezyinatlarında da aynı üsluplu benzerleri bulunur (Görsel 16). Kemerli cephenin üstünden sarkan salbek biçimli özgün kalemişleri, sıva altından çıkarılmıştır. Rumi tasarımlı bu asil nakışlar da kapatılarak çok çirkin bir biçimde yenilenmiştir (Görsel 17).

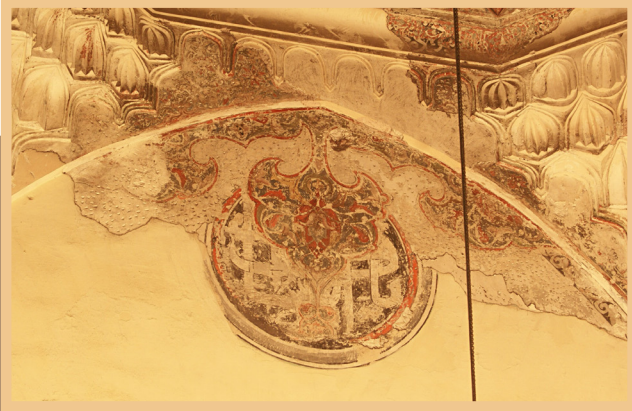
Zorluklar içinde yapılan araştırmalarda bulunan asil nakışlar diğer alanlarda da hassas bir şekilde araştırılıp, bulunmaların tespitlerinin yapılacağı yerde, restorasyon adı altında yok edilmiştir. Sağ ve soldaki kubbelerin köşelerindeki mukarnaslar 18.yy'dan sonra yapılan tamiratlarda değişik renklerde boyanmış, bugünkü restorasyonda da zevksizlikler katlanarak devam etmiştir.Bu mukarnasların kemer ay-

Görsel 15a
1951 Mimar Sedat Çetintaş – Kalemîşi
özgün rölöve.

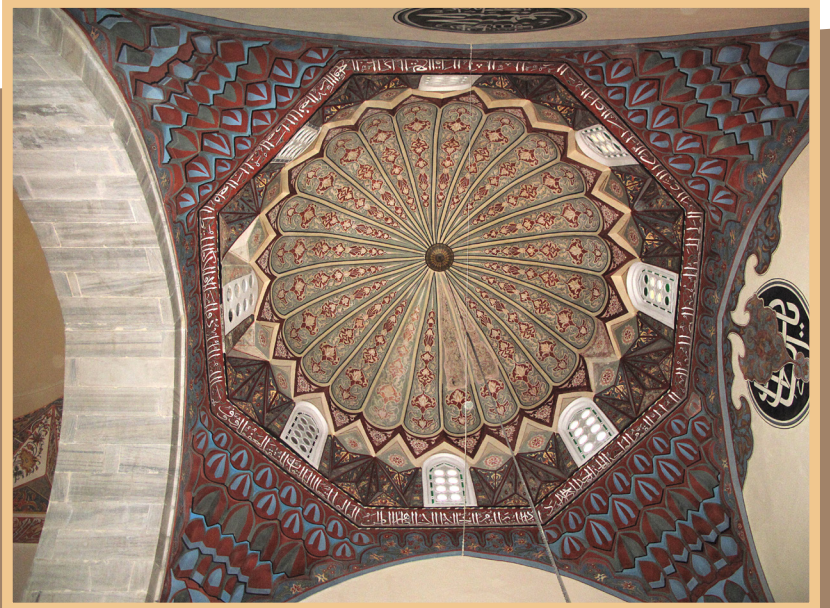

BURSA , YEŞİL CAMİİNDE ,
DOĞU TARAF SOFASI KUBBE KASNAĞI ALTINDA ,
SIVA ÜSTÜ KALEMİŞİ NÜMUNESİ .
1950 YILI SONLARINDA RASPA İLE BADANA ALTINDAN
ÇIKARILMIŞ OLUŞ İLK YAPILIŞINA AİTTİR .
TABİİ BÜYÜKLÜKTEDİR . Mimar : S. Çetintaş
22. XI . 1954

Görsel 15b
1951 Mimar Sedat
Çetintaş – Kalemî-
şi özgün rölöve.

Görsel 16
Kemerli cephe yazı
altı özgün nakışlar.

Görsel 17
2010 onarımında
yapılan özgün ol-
mayan kalemîşleri.

Görsel 18
2010 onarımı
sonrası mihrap
bölümü sağında
özgün olmayan
nakışlar.

nalarındaki hatayı üsluplu tasarımlar da bu yok oluşlardan nasibini alan desenlerdir. Giriş holünün sağındaki eyvanın kalemışleri soldaki ile yakın benzerlik içindedir. Kubbe dilimleri arasındaki motifler yine özgün olmayan rokoko tarzı biçimlere dönüştürülmüştür.

Mihrap bölümünün sağındaki eyvan nakışları 1783'teki büyük kalemışı tamirlerinde 18.yy düşüncesi ile desenler tamamen soyutlaştırılarak yenilenmiştir. Burada iri çiçekler, yaprağa dönüştürülen rumiler, batı tarzda motifler gölge boyama tekniği ile çalışılmıştır (Görsel 18).

2010 restorasyonunda bu mekânın klasik görülen pencere altındaki kitabe biçimli yazı kuşağı ve onun altında ters alınlık biçiminin içi dilimli rumi motifleri ile tasarlanmıştır. 18.yy'da bu alanın motif detayları ve tasarım özellikleri bozulmuş, buna rağmen özgün gibi gözükmemektedir. Mihrabın sağındaki eyvanın bütün nakışları 1783'te klasik nakışların soysuzlaştığı bir

dönüşümün mağduru olmuştur. Maalesef 2010 restorasyonu bu soysuzluğu çirkin bir çalışma ile devam ettirmiştir.

Cami girişinin sağ ve sol köşelerindeki beşik tonozlu tavanların nakışları yine 1783 tamiratlarındaki işlerdendir (Görsel 19). Bu nakışlar da yenileme sırasında devrin modası olan batı üsluplu kalemışleri ile tatbik edilmiştir. Desenlerin içinde rumi motiflerinin ve kapalı formların yer alması özgün desenlerin bozularak yenilenmesi olarak söylenebilir.

Caminin giriş kapısı tavanının nakışları, son onarımda yenilenmiştir. Bu desenler ve renk üslubu özgün devir özelliği göstermektedir (Görsel 20). Giriş holü tavanının çevresi çift asabalı, sarkıtlı, mukarnashıdır. Tavanın kenarında rumi motifli dendanlar ortasında rumi ve hatayı motiflerinden tasarlanmış daireye yakın beyzi şemse biçimi bulunur (Görsel 21). Bu desenler pencere, kapı alınlıklarındaki çinilerden devşirilerek tasarlanmıştır. Giriş sofası önündeki be-

şık tonozlu tavanın kalemişleri de yine çini desenlerinden istifade edilerek yeni hazırlanmış çalışmalar olmalıdır. Bu çalışmaların 18.yy'dan sonra yapıldığı düşünülebilir.

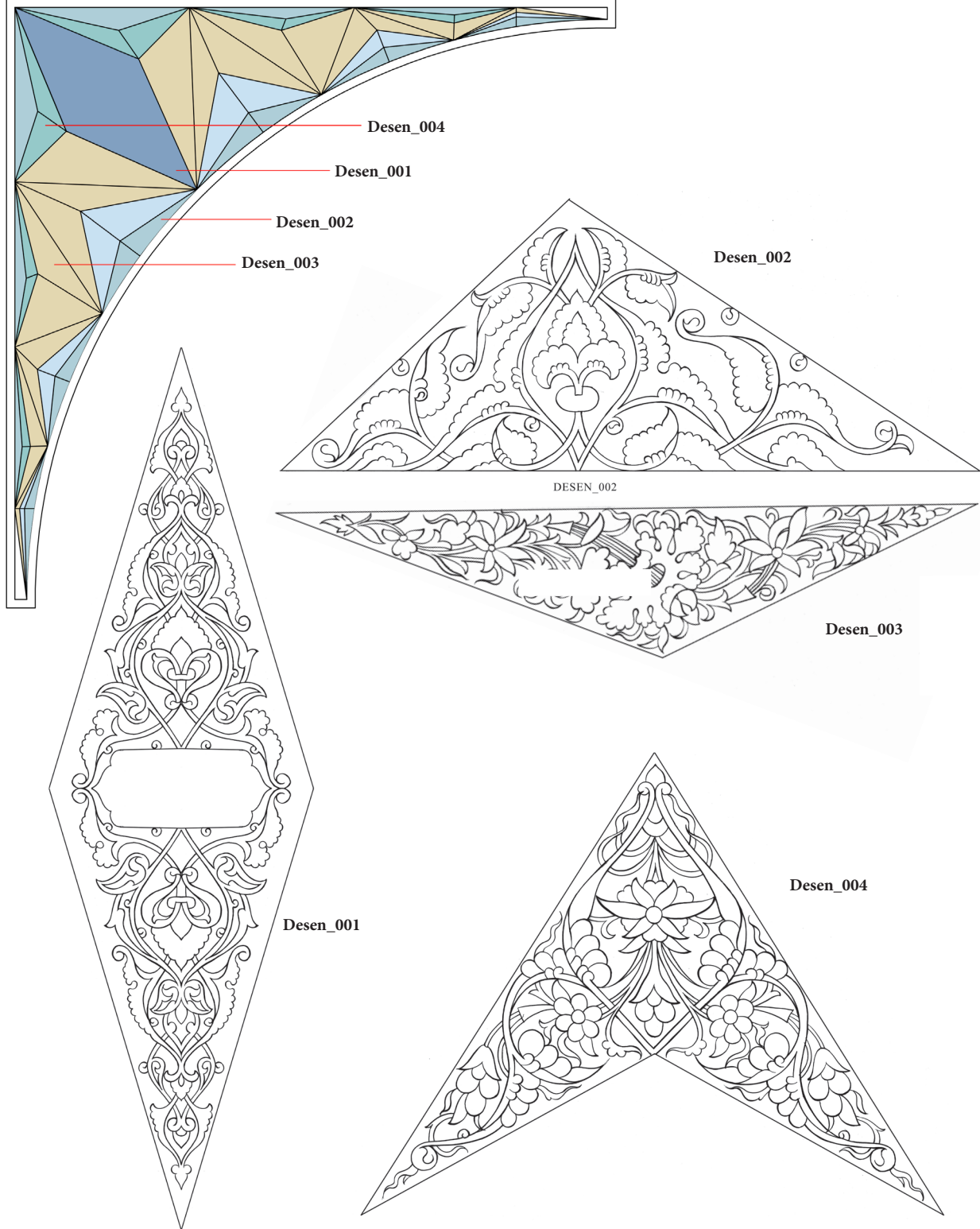
Sonuç

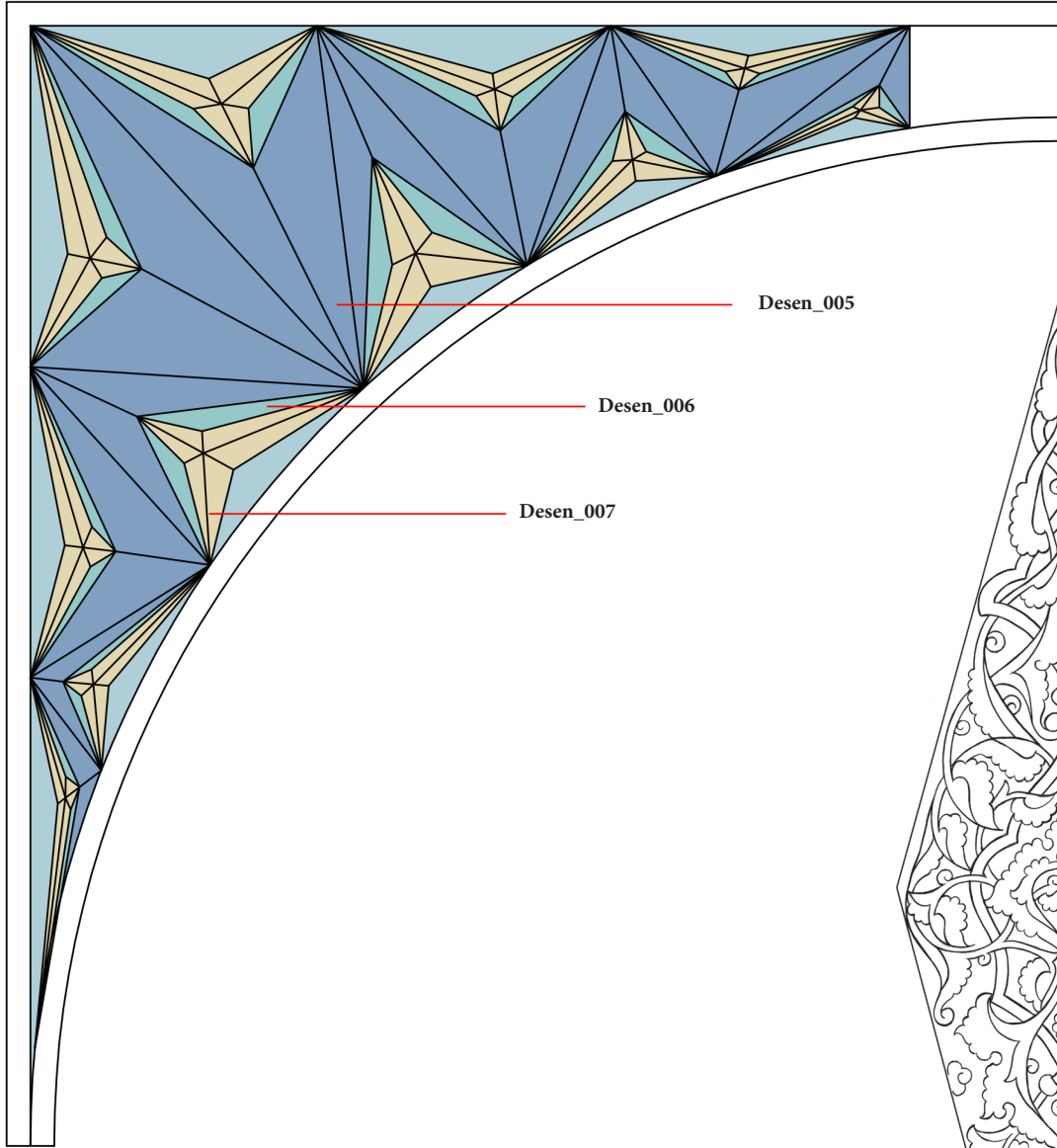
Yeşil Cami kalemişlerinin mazide geçirdiği tamiratlarında değişen üslubu, yapılan yenilemeleri ve 19.yy'da bütün nakışların kapatılması ile son bulmuştur. 20.yy ortalarında (1950) yapılan araştırmalar neticesinde asil nakışların kısmen bulunması yanı sıra 1783'teki tamiratlarda yapılan aslının benzeri gibi görülen nakışlar son 2010 onarımında birbirine karıştırılmıştır. Bu anlayış eksikliği yetersiz ka-

lemiştirliği ile birleşince ortaya çıkan bu tablo çok hazindir. Kalemişleri konusunda üstad olmayan ellerde, zariflikten, göz için haz kaynağı olmaktan uzak bir hal almış, onarım öncesi durumu aranır hale gelmiştir (TANINDI, 2019, s.112). İşin başındaki uzmanlar, danışmanlar, yönlendiriciler ve kontrolörler kalemişi çalışmalarını yapanlar kadar sorumludurlar. Osmanlı kalemişi tezyinatının erken dönem özelliği gösteren özgün tasarımlarının detaylarındaki asil görüntüleri yenilenerek yok edilmiştir (Görsel 22).

*Araştırma rasparlarının fotoğraflarının kullanımı için Doç. Dr. Doğan Yavaş'a teşekkürlerimi bildiririm.

Giriş Holü Kubbesi Mukarnas Planı

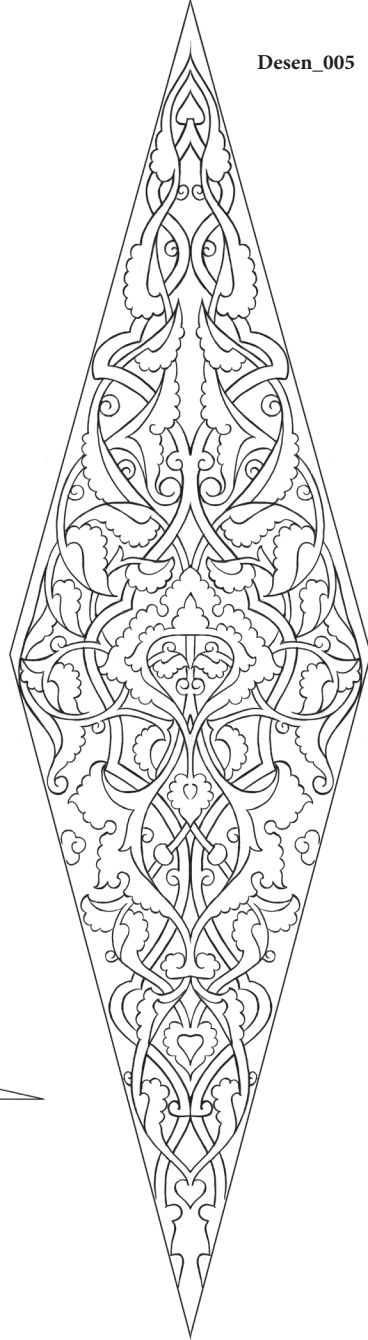

Desen_005

Desen_006

Desen_007

Desen_005

Desen_006

Desen_007

Kaynakça

AYVERDİ Ekrem Hakkı, Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murat Devri, 1453-1451, (1971).

ÜNVER A. Süheyl, 1955, Yeşil Türbesi Mihrabı.

KIRIMLI Faik, Türk Çini Sanatı, (Basılmamış Kitap).

ASLANAPA Oktay, Osmanlı Devri Mimarisi, 1986.

ÖZBEK Yıldırım, Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme, Ankara, 2002.

BAĞCI Serpil, İ. Metin Akyurt, Bahattin Devam Anı Kitabı, Erken Osmanlı Kalem İşleri Üzerine Bazı Gözlemler.

YAVAŞ Doğan, Yeşil Cami Restorasyonları - Bursa'da Zaman Dergisi, Temmuz 2012, Sayı 3.

ÜNVER A. Süheyl, Arkitekt, 1949, Edirne Üç Şerefeli Camii.

ÖDEKAN Ayla, Yazıları ve Rölöveleri ile Sedat Çetintaş, Haziran 2014, İst, İTÜ Yayınevi.

TANINDI Zeren, Bursa Yeşil Cami, Yeşil Camide Sıva Üzerine Nakışlar, 2019.